

RESTITUIRI RESTITUTIONS

Un necunoscut ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareș: Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* Popăuți¹

Drd. Gheorghe DIACONU*

Rezumat:

Comunicarea de față prezintă, în baza unor mărturii inedite mai vechi, dar neutilizate, și a unei cercetări atente a monumentului istoric și de artă de la Popăuți-Botoșani, ctitoria lui Ștefan cel Mare (1496), dovezi ale existenței unui nou ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareș, realizat în 1533 pe fațadele bisericii domnești *Sfântul Nicolae* de aici, care a fost distrus, din păcate, în perioada 1897-1906, odată cu „restaurarea” arhitecturii bisericii de către Alexandru Băicoianu.

Cuvinte-cheie:

Popăuți-Botoșani, pictură exterioară, arhitectură, restaurare, Alexandru Băicoianu.

Reînființarea Mănăstirii Popăuți de către Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române² deschidea în 1991, pentru biserica cu hramul *Sfântul Nicolae* Popăuți (fig. 1), ca fostă capelă palatină din vechiul amplasament al curților domnești de la Botoșani, ca mănăstire închinată și apoi ca parohie, o nouă perioadă istorică. Aceasta trebuia să debuteze, pe de o parte, prin edificarea unei noi baze administrative specifice unui așezământ monahal, iar pe de alta, prin restaurarea și conservarea obiectivelor voievodale aflate atunci într-o stare avan-

---

* Gheorghe Diaconu, doctorand al Facultății de Teologie Ortodoxă „Andrei Șaguna”, din cadrul Universității „Lucian Blaga” din Sibiu.

¹ Sub același titlu, am semnalat, în 2001, într-o broșură, această descoperire, care însă a rămas puțin cunoscută.

² „Sesiunea Sfântului Sinod al BOR pe anul 1991 – ședința de lucru din 9-10 mai 1991”, *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 10-12, 1991, p. 193.

sată de degradare, atât arhitectura turnului clopotniță și a bisericii, cât mai ales pictura interioară a acesteia.

Aceste realități materiale, dublate de cele duhovnicești, de formare a unei obști monahale, într-o mănăstire de oraș, făceau din misiunea noii comunități și mai ales a primului stareț una din cele mai grele. Acestea vor fi fost motivele pentru care debutul de reactivare efectivă a numitei mănăstiri reînființate avea să fie făcut abia în iunie 1996.

Prin decizia de numire, noul stareț³ – în persoana autorului acestei comunicări – își asuma, în primul rând, responsabilitatea de a restaura această importantă ctitorie voievodală a Sfântului Voievod Ștefan cel Mare. Prin urmare, se impunea o cercetare cu mare atenție a pereților acestui edificiu sfânt atât în interior, cât și în exterior, demers în urma căruia s-a constatat că întregul ansamblu de pictură se afla într-o stare extrem de gravă. Deși de o foarte mare importanță atât teologică, cât și estetică, a fost lăsat să se degradeze în asemenea măsură, încât nu era numai umed, ci pur și simplu îmbibat de umezeală.

Din cauza acestei umezeli și a fenomenului fizic de îngheț-dezghet, în data de 5 ianuarie 1997, se desprindea din turla bisericii un important fragment de frescă. Drept pentru care, s-a semnalat atunci, imediat, Direcției Monumentelor Istorice⁴ starea atât de primejdioasă a frescelor. Ca urmare, reprezentanții acestei instituții au sosit la fața locului, s-au întocmit și semnat acte de constatare⁵, dar nu s-a întreprins aproape nimic. Dată fiind starea lucrurilor, starețul mănăstirii, asumându-și foarte serios răspunderea față de acest monument de o asemenea importanță, a căutat în primul rând să afle cauza sau cauzele acestei grave degradări a întregului ansamblu și a urmărit, printre altele, să vadă în ce relație anume se afla interiorul zidirii cu fațadele. Pentru aceasta, a procedat la îndepărtarea cu mare atenție a unei suprafețe de aproximativ 2 m² din pavajul de protecție din axul de est al bisericii, plus alte trei decapări de pavaj, de aceeași suprafață în dreptul diaconiconului – unde existau infiltrații în zidul în care era încastrat lavoarul -, în dreptul absidei de sud, precum și în dreptul portalului de nord.

Imediat după înlăturarea respectivelor porțiuni de pavaj din punctele amintite, s-a descoperit în mod surprinzător o umplutură de moloz de circa 1 metru grosime, în axul de est al bisericii și în descreștere la celelalte sondaje, compus din fragmente de *frescă pictată* (fig. 2.1-5), precum și din cioburi de discuri și de cărămidă smălțuite (fig. 3.1-3). Este important să subliniem că aceeași frescă a fost găsită nu numai în cioburi desprinse, ci și pe mici porțiuni prinse încă de

³ AMSNP, dos. 1/1996: Decizia nr. 3169/6 iunie 1996, f. 1^r.

⁴ AMSNP, dos. 2/1997: Memoriul nr. 9/15.01.1997, f. 8^r-9^r, 30^r-31^r, 33^r-34^r.

⁵ AMSNP, dos. 2/1997: Nota de constatare nr. 35/08.02.1997, f. 40^r-40^v.

socul bisericii în câteva zone de sub cota acestui pavaj (fig. 4), unde suprafețele au rămas neplacate cu piatră.

Cum se explică existența unei cantități de tone de moloz compus din fragmente de frescă, tencuială, ceramică smălțuită și nesmălțuită sub pavajul perimetral de protecție al bisericii? Răspunsul este unul singur. La restaurarea barbară întreprinsă între 1897-1906⁶, când s-au distrus atât întregul ansamblu de fresce exterioare, cât și circa 10-15 cm din parametrul bisericii cu tot cu ornamentația ceramică, s-a îndreptat terenul aflat ușor în pantă spre nord-est cu molozul rezultat, fără ca acesta să mai fie transportat undeva, ci numai puțin nivelat. Dacă în axul de est al bisericii acest moloz era de aproximativ 1 metru grosime și 3,5 m lățime, în jurul ei, el descreeștea până ajungea la zero la fațada de vest a acesteia.

Pe lângă această mare cantitate de frescă descoperită sub pavajul amintit, au mai fost depistate la 20 m nord de biserică, într-o fostă pivniță, alte fragmente de pictură murală, provenite din interiorul bisericii de pe zidul median dintre naos și pronaos, eliminat din păcate în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Și din aceste fragmente au fost selectate câteva mai bine conservate provenite din fostul *tablou votiv*, existent în locul său consacrat de pe peretele vestic al naosului, în dreapta, prin care se face dovada că mantiile persoanelor din acel tablou au fost decorate cu un ornament poleit (fig. 5), ca în cazurile tablourilor votive anterioare, ale aceluiași ctitor, de la Voroneț și *Sfântul Ilie* Suceava.

Concluzia fundamentală ce se desprinde din cele de mai sus este că biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* Popăuți, pictată în interior din porunca lui Ștefan în 1496⁷, a fost zugrăvită în întregime și în exterior, cândva mai târziu. Întrebarea este: când anume? Hotărâtoare pentru a răspunde la această întrebare este constatarea, *necunoscută până în prezent*, făcută încă din anul 1887 de Alexandru Papadopol Calimach, și anume că deasupra portalului de intrare în biserică (fig. 6) se afla imaginea *Sfântului Nicolae*, patronul lăcașului. Iată această constatare: „Biserica e zugrăvită toată înăuntru și era zugrăvită cu sfinți și în afară, în partea

⁶ Gheorghe Curinschi, *Restaurarea monumentelor*, București, 1968, p. 136. Autorul a arătat că arhitectul Al. Băicoianu, deși a combătut orientarea lucrărilor lui Lecompte du Nouÿ, totuși i-a preluat parțial din concepția de restaurare și a aplicat-o, printre alte monumente, și în cazul bisericii voievodale de la Popăuți, careia i-a distrus și falsificat fațadele (*ibidem*; idem, *Arhitectură. Urbanism. Restaurare. Discurs asupra teoriei și practicii restaurării monumentelor și siturilor istorice*, București, 1995, p. 102-103).

⁷ Sorin Ulea, „Gavril Ieromonahul autorul frescelor de la Bălinești. Introducere la studiul picturii moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare”, în: *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București 1964, p. 420-434; Idem, „Pictura în Moldova de la mijlocul secolului al XV-lea până la sfârșitul secolului al XVI-lea”, în: *Istoria artelor plastice*, I, București, 1968, p. 356-360.

ei de sus, cum se zărește și astăzi pe sub varul cu care au mânjit-o nu știu ce mâini profane de oameni neculți. Deasupra ușii bisericii este zugrăvită sus *Schimbarea la față a Mântuitorului*, iar mai jos *Sfântul Nicolae*⁸. Deși conținutul acestui text este atât de sărac în informații, totuși, în contextul și la nivelul actual al cercetărilor în ceea ce privește pictura exterioară din Moldova, el este suficient demersului nostru de a stabili anul în care a fost executată.

Moștenită de la înaintașii săi într-o stare haotică, Sorin Ulea a refăcut integral cronologia picturii murale moldovenești a epocii de aur: secolele XV-XVI⁹, ca bază atât pentru dovedirea existenței școlii moldovenești de pictură, despre care nu se știa nimic până atunci¹⁰, cât și pentru aprofundatele sale interpretări și exegeze de teologie, istorie politică și estetică ale acesteia¹¹.

Cât privește subiectul ce ne interesează aici, acest reputat cercetător al culturii medievale românești a făcut o surprinzătoare demonstrație. Și anume că la primele ansambluri de pictură exterioară de la Hârlău (1530) și Proboata (1532) s-a urmat tradiția cunoscută, potrivit căreia imaginea hramului era întotdeauna plasată deasupra ușii de intrare în biserică. Începând însă cu catedrala mitropolitană *Sfântul Gheorghe* din Suceava, zugrăvită în 1534, atât Petru Rareș, cât și marele teolog și episcop Macarie¹², versat și în probleme de iconografie și exegeză iconografică, au părăsit tradiția: imaginea hramului a fost mutată în interiorul bisericii și plasată deasupra ușii de intrare din pronaos în naos, iar pe locul principal, deasupra ușii de intrare în biserică, a fost așezată ca supra-hram imaginea atotocrotitoare a Maicii Domnului „Îndurătoarea”. Această inovație, care va fi reluată fără excepție la toate bisericile ulterioare, este rezultatul creșterii spectaculoase a cultului Maicii Domnului, rugată mai adânc și mai insistent ca oricând până atunci să ocrotească Moldova, aflată într-o primejdie mult mai mare decât în vremea domniei lui Ștefan cel Mare¹³.

⁸ Alexandru Papadopol Calimach, „Notiță istorică despre Orașul Botoșani”, în: *Analele Academiei Române*, seria II, tom. IX, secția II, *Memorii și Notițe*, București, 1887, p. 125.

⁹ Sorin Ulea, *Încheierea cronologiei picturii moldovenești secolele XV-XVI cu datarea ansamblurilor de la Părhăuți și Arbure*, Roman, 2012, 174 p.

¹⁰ Sorin Ulea, *Gavril Ieromonahul*, p. 419-461; Idem, „Pictura exterioară”, în *Istoria artelor plastice*, I, București, 1968, p. 366-367.

¹¹ Idem, „Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești”, I, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, nr. 1, 1963, p. 57-91; Idem, „Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești”, II, *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, nr. 1, 1972, p. 37-53.

¹² Idem, „O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, t. 32, 1985, p. 14-48.

¹³ Idem, *Originea*, I, p. 64 și 89; Idem, „Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sfântul Gheorghe din Suceava”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, t. 13, nr. 2, 1966, p. 229-230.

Se știe că gloria militară a Imperiului Otoman – după căderea Belgradului, în 1521, și prăbușirea regatului maghiar, în 1526 – atinsese punctul maxim. Acum, nu numai Țara Românească, ci și Transilvania ajunseseră sub suzeranitatea otomană, Moldova aflându-se astfel înconjurată din mai multe părți de otomani. Iar pericolul devenise încă mai mare și prin alianța între turci și poloni, la care se mai adăugau și tătarii, în vederea zdrobirii marii puteri armate la care ajunsese Moldova sub domnia lui Petru Rareș. De altfel, întreaga pictură exterioară, ca *fenomen unic pe glob*, inițiat simbolic de Petru Rareș la biserica palatină a curții domnești din Hârlău în 1530, fusese conceput de marele domn ca o *rugăciune de război*, și ca un mijloc de mobilizare a populației Moldovei pentru victoria militară împotriva turcilor, pornind de la *cererea a șasea militară din ectenia mare* cu care se începe Sfânta Liturghie¹⁴ și majoritatea slujbelor. Acest adevăr este demult cunoscut din demonstrațiile și concluziile lui Sorin Ulea, acceptate și pe plan internațional la scurtă vreme după publicarea lor¹⁵, mai ales că autorul abordase subiectul nu numai în calitate de estetic, cum se procedase totdeauna până la el, ci și ca istoric politic și *mai ales ca teolog*. Căci precizează el însuși: „[...] nici istoricii politici n-au arătat vreun interes pentru teologie fără de care, practic vorbind, nu se poate pătrunde cu adevărat în evul mediu [...]”¹⁶ care este teocentric.

Revenind la datarea ansamblului de pictură exterioară de la Popăuți, rezultă limpede – din însuși faptul că imaginea patronului bisericii fusese plasată întocmai ca la *Sfântul Gheorghe Hârlău (1530)* și *Probota (1532) deasupra intrării în biserică*, și nu în interiorul ei, ca la *Sfântul Gheorghe Suceava (1534)* – că *anul zugrăvirii acestei imagini, precum și al întregului ansamblu, nu poate fi altul decât 1533*.

Unde anume ar fi fost așezată imaginea hramului, deasupra cărei uși, de nord sau de sud, autorul Papadopol Calimach nu precizează. Ne oferă însă alte amănunte, și anume că ușa nordică era cea veche, datorită și drumului vechi care trecea pe la nord, ușă care ulterior a fost înfundată: „[...] și s-a deschis ușa de astăzi, atunci când s-a mutat drumul mare pe unde merge astăzi”¹⁷. Pe baza acestor

---

¹⁴ Sorin Ulea, *Originea*, I, p. 57-91; Idem, *Originea*, II, p. 37-53; idem, *Înceierea cronologiei*, p. 13 și 54; idem, *Ideea Unirii de la Ștefan cel Mare prin Movilești la Cuza vodă*, f.l., f.a., p. 72-73.

¹⁵ *Encyclopaedia Universalis*, 14, 1972, p. 468-469; Sorin Ulea, „L’Origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave”, I, în *Revue Roumaine d’Histoire*, 1963, 1, p. 27-71.

¹⁶ Sorin Ulea, *Arhanghelul de la Ribîța, angelologie, estetică, istorie politică*, București, 2001, p. 145.

¹⁷ Alexandru Papadopol Calimach, *op. cit.*, p. 126.

amănunte, rezultă că, dacă intrarea era prin portalul de nord în timpul lui Rareș, patronul bisericii era zugrăvit aici deasupra ușii.

O dovadă în plus, este și observația importantă aparținând lui Sorin Uleu că la bisericile la care menoul dintre cele două firide – ca la Popăuți (fig. 7) și Hârlău (fig. 8) – sau piciorul de zidărie dintre cele două ocnite – ca la Dobrovăț (fig. 9)¹⁸ – din axul altarului, au fost înlăturate, operația a fost făcută pentru a fi posibilă amplasarea pe această suprafață de zidărie mult lărgită a uneia din cele două scene obligatorii din punct de vedere teologic: fie Iisus pe tron, fie Maica Domnului pe tron, adică scena *Rugăciunii (Deisis)*¹⁹, fie ambele suprapuse.

Un alt fapt surprinzător, pe care Papadopol Calimach îl observase în 1887, este că nu numai biserica fusese pictată în exterior, ci și turnul construit de Ștefan cel Mare spre nord-vest de biserică. În legătură cu aceasta, autorul afirmă: „Acest turn se vede că a fost și el zugrăvit cu sfinți în partea sa de sus”²⁰. Însă în cazul acestei afirmații, suntem în fața unei mici dileme. Ce poate însemna: „partea sa de sus”? Deoarece același autor completează: „Cărămida din care este zidită partea superioară a turnului era în partea ei din afară smălțuită verde și roșie. Și astăzi se vede o parte cu colorile sale vii și frumoase”²¹. Concluzia este, în mod evident, aceea că sub cornișa turnului văzuse un brâu de cărămizi smălțuite, existente și astăzi (fig. 10), rămânându-ne să înțelegem că, imediat sub fereastra sudică a camerei clopotelor, turnul fusese decorat cu pictură. Cât de jos cobora pe ziduri această decorație murală, pe care Papadopol o văzuse „în partea de sus” a turnului, e imposibil de precizat. Însă firesc ar fi să credem că, întrucât este vorba despre un turn militar, asemenea decorație, coborâtă până la pământ, putea fi oricând distrusă de orice atacatori. Ce putem afirma cu certitudine este că acea pictură în frescă, pe care o observase Papadopol în partea de sus, fusese plasată doar acolo, după modelul turnului ridicat la Mănăstirea Bistrița de Marele Voievod Ștefan (1498) în numele Sfântului Ioan cel Nou, patronul Moldovei (fig. 11). Și, într-adevăr, tot „în partea de sus” a acestui turn, Petru Rareș a poruncit să fie zugrăvit, în 1529, un vast *tablou votiv* în care apar portretele lui Ștefan, ale fiilor săi Bogdan și Petru,

¹⁸ Aceste ultime trei imagini le-am preluat din G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 41, 52 și 118.

¹⁹ Sorin Ulea, „La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue”, *Revue Roumaine d'Histoire*, nr. 4/1984, p. 299, nota 32, unde autorul precizează despre biserica Mănăstirii Dobrovăț: „Ce fait prouve que cette église aussi a été peinte extérieurement, ainsi que nous l'avons d'ailleurs constaté également par le fait que le pied de maçonnerie (en brique) qui séparait les deux grandes niches situées dans l'axe de l'abside avait été démoli dans le but de permettre la représentation d'une Déisis (Jésus-Christ trônant entre la Vierge et Saint Jean-Baptiste)”.

²⁰ Alexandru Papadopol Calimach, *op. cit.*, p. 125.

²¹ *Ibidem*.

precum și al nepotului Ștefăniță (fig. 12). La baza acestui tablou, el cerea să se scrie cu litere monumentale, pentru a se putea citi de la distanță, textul:

„+ Bincredinciosul și de Hristos iubitorul Io Petru voievod a poruncit să se scrie aici în anul 7037 <1529> și a plecat să elibereze orașul Brașov, luna octombrie 9. A scris aici monahul Amfilohie”²².

Descrierea lui Papadopol Calimach, singura de dinaintea de „restaurarea” arhitectului Al. Băicoianu din perioada 1897-1908, rămâne importantă, pe lângă cele arătate, și pentru faptul că ne oferă și alte detalii care au fost utilizate ca unice mărturii pentru o restaurare corectă a turnului clopotniță și a bisericii, întreprinsă în perioada 1997-2006. În ceea ce privește turnul clopotniță, același autor ne oferă prețioasă informație că acesta a avut cornișă de piatră, care însă, fiind păstrată numai pe o latură, a fost înlocuită la restaurarea din 1906-1908 cu una de cărămidă mai puțin costisitoare și mai simplă de realizat, fără a se lăsa mărturie scrisă despre existența și forma celei inițiale. Despre această cornișă, autorul consemna: „Acest turn [...] a fost împodobit cu cornișe în cele patru părți ale sale (s.n.), cum se vede până astăzi într-o parte”²³. Având turnul cornișă, se înțelege clar din aceasta că și biserica – tratată similar ca și turnul în momentul restaurării nefaste – a avut cornișă de piatră, atât la nivelul navei, cât și al turlei. Tot despre turn mai arăta că era ornat „în partea superioară” cu cărămidă „smălțuită verde și roșie”, fapt care constituie un argument în plus că a fost ctitorit odată cu biserica.

Despre aceasta din urmă, printre altele, Papadopol indică exact locul pisaniei și al vechii intrări în biserică: „Vechea intrare în mănăstire și vechea ușă a bisericii, alături cu care, în zid, în partea dreaptă (s. n.), este inscripția slavonească a lui Ștefan cel Mare, era în vechime pe din sus, pe unde umbla și drumul vechi, cum se vede și din povestirea baronului de Tott; mai târziu însă ușa veche a bisericii s-a zidit, cum se văd urmele ei, și s-a deschis ușa de astăzi, atunci când s-a mutat drumul mare pe unde merge astăzi” (s. n.)²⁴. Se înțelege clar din această mărturie că pisania nu a fost amplasată inițial deasupra ușii de intrare, cum s-a crezut uneori, ci în dreapta, unde este și în prezent, că s-a înfundat intrarea inițială și că s-a deschis o nouă ușă pe latura sudică.

Dacă până spre finalizarea restaurării picturii interioare (2012), se știa că biserica a fost construită inițial cu două uși de intrare în pronaos, acum s-a dovedit, prin înlăturarea tencuielilor mai recente și a cafasului de aici, că ușa sudică a

²² Traducere realizată de Sorin Ullea, care relevă totodată că această inscripție scrisă pe un singur rând, cu litere înalte de 20 de cm, „E cu mult cea mai înaltă și cea mai frumoasă inscripție parietală din Moldova și din întreaga lume a Ortodoxiei medievale” (Sorin Ullea, *Ideea Unirii*, p. 71) și perpetuează celebra scriere a lui Gavriil Uric din cadrul școlii moldovenești de artă.

²³ Al. Papadopol Calimach, *op. cit.*, p. 125.

²⁴ *Ibidem*, p. 126.

Un necunoscut ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareș

fost deschisă prin transformarea ferestrei sudice, identică cu cea vestică, în ușă, prin spargerea zidului și prelungirea ancadramentelor de piatră doar până la linia soclului bisericii. Potrivit informațiilor adunate, nu am depistat o altă mărturie care să arate momentul exact al acestei intervenții nefaste, decât pe aceasta a ultimului autor citat. El menționează că intervenția a avut loc „atunci când s-a mutat drumul cel mare”. Înțelegem că drumul cel mare este cel comercial moldovenesc, al Hotinului, numit și al Dorohoiului, care trecea pe la poarta de nord a mănăstirii și aici se bifurca: o ramură mergea spre Chișinău, iar alta spre Șipote și Hârlău. Traectoria acestui drum a fost schimbată la intrarea lui în Botoșani, începând cu anul 1870, când au început lucrările la noua cale ferată Verești-Botoșani. Așadar, a doua ușă a bisericii *Sfântul Nicolae* Popăuți, cea sudică, există aproximativ din acest an.

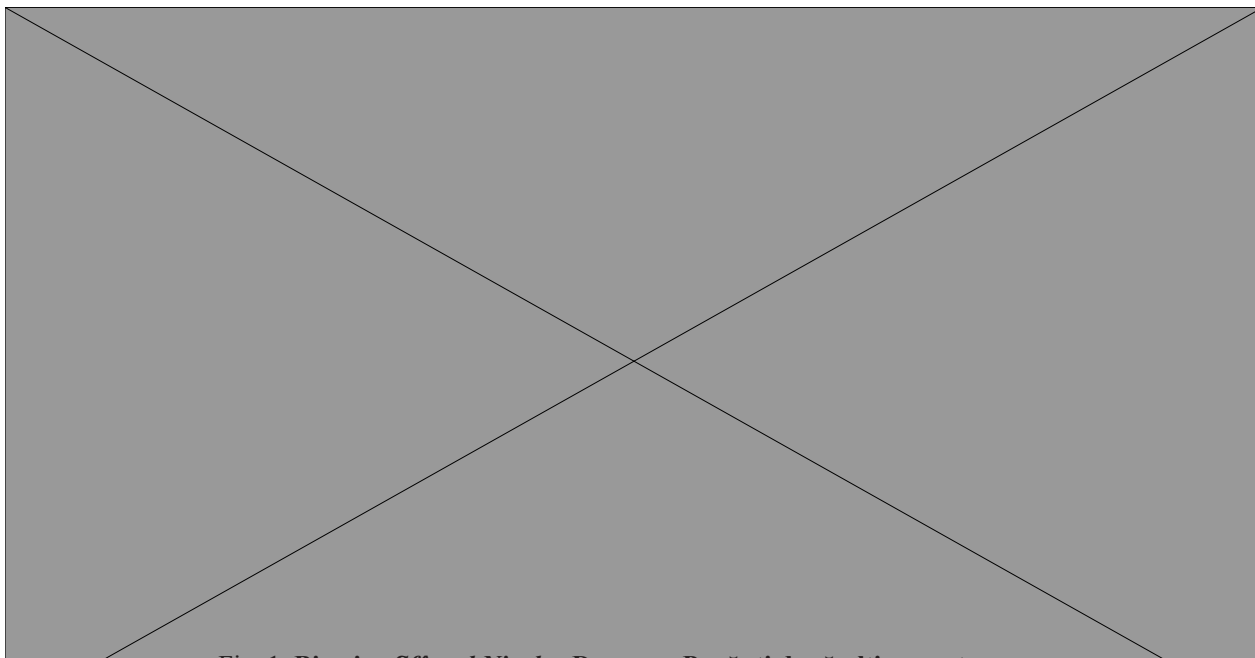
Esențial de reținut, din cele de mai sus, este că la numărul impresionant de ansambluri de pictură exterioară realizate de Petru Rareș pe teritoriul Moldovei se mai adaugă de acum înainte încă unul: biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* Popăuți (1533)²⁵. Iar faptul că acest ansamblu este al treilea la rând după cele de la Hârlău (1530) și Probota (1532), dar înainte de catedrala mitropolitană *Sfântul Gheorghe* Suceava (1534), dovedește importanța deosebită pe care a acordat-o domnul acestei biserici și, fără îndoială, târgului Botoșani.

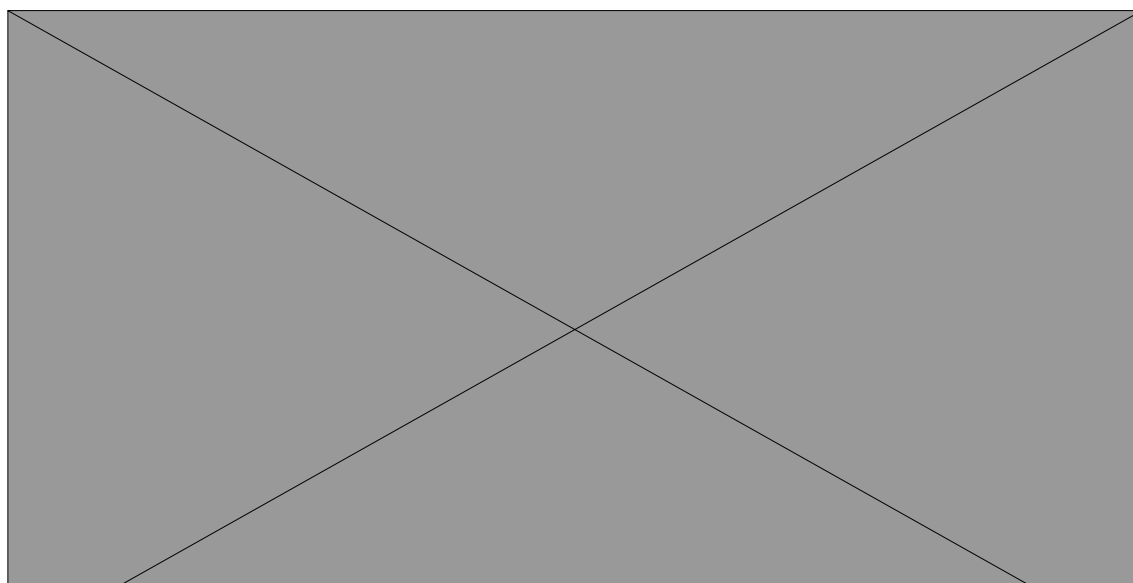
²⁵ Între ansamblurile cunoscute până în 2001, se numărau: Hârlău (1530), Probota (1532), *Sfântul Gheorghe* Suceava (1534), Humor (1535), Bălinești (1535-1538), *Sfântul Dumitru* Suceava (1536), Coșula (1536-1538), Baia (1537), Moldovița (1537), Arbore (1541), Voroneț (1547), Neamț cu gangul turnului de intrare (1551-1552), Râșca (1554) și Sucevița (1601) (cf. Sorin Ullea, *Înceierea cronologiei*, p. 168-170), iar în 2001 s-a adăugat biserica *Sfântul Nicolae* Popăuți (1533) (Luca Diaconu, *Un necunoscut ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareș: Biserica Sfântul Nicolae Domnesc Popăuți*, Botoșani, 2001, 12 p.). Pe viitor este foarte posibil, ca la mărturiile existente despre alte ansambluri de pictură exterioară, să mai apară dovezi noi. Acestea s-ar putea referi mai ales la bisericile medievale, cum sunt: Dobrovăț, Volovăț, Probota veche, *Sfântul Nicolae* Domnesc Iași, *Sfântul Ioan* Vaslui, *Sfântul Nicolae* Dorohoi, *Precista* Bacău, Huși, Tazlău, Neamț, Bistrița, Putna și altele. Nu împărtășim părerea lui Petre Ș. Năsturel referitoare la aceste ultime biserici, care ar fi primit o pictură exterioară în timpul lui Ștefan cel Mare și că el ar fi inițiatorul acesteia („Preluarea picturii exterioare bizantine în Moldova în vremea lui Ștefan cel Mare”, în: *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sf. Mănăstire Putna, 2004, p. 455-464), deoarece toate mărturiile invocate de autor sunt mult posterioare domniei lui Rareș și pot să se refere mai degrabă la el, decât la tatăl său.

Gheorghe Diaconu

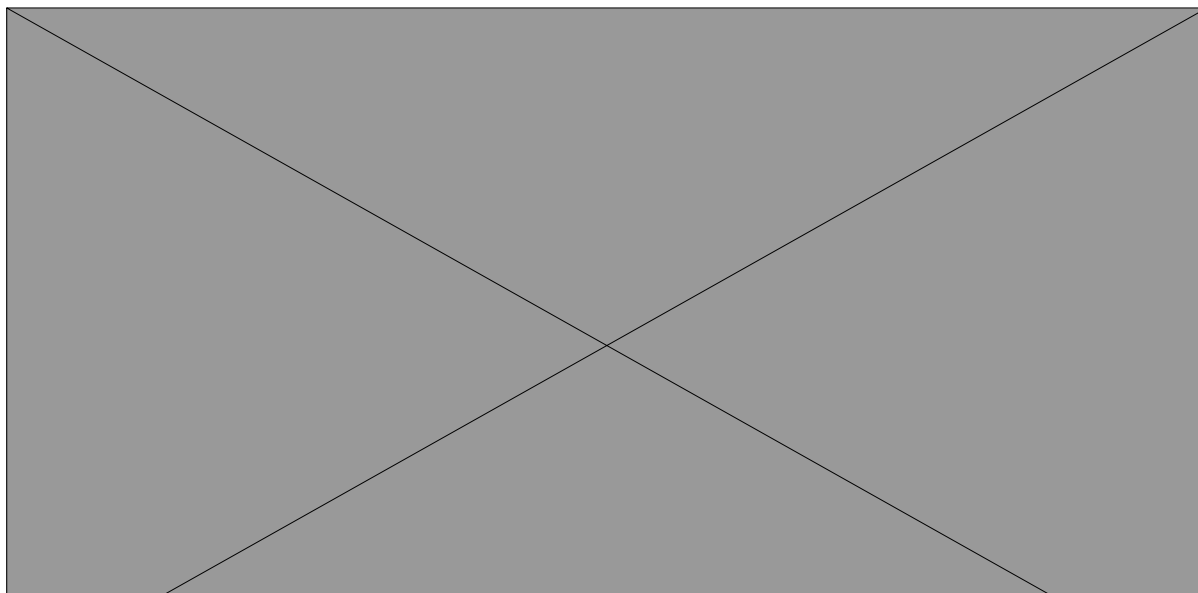

Fig. 1. Biserica *Sfântul Nicolae* Domnesc Popăuți după ultima restaurare.

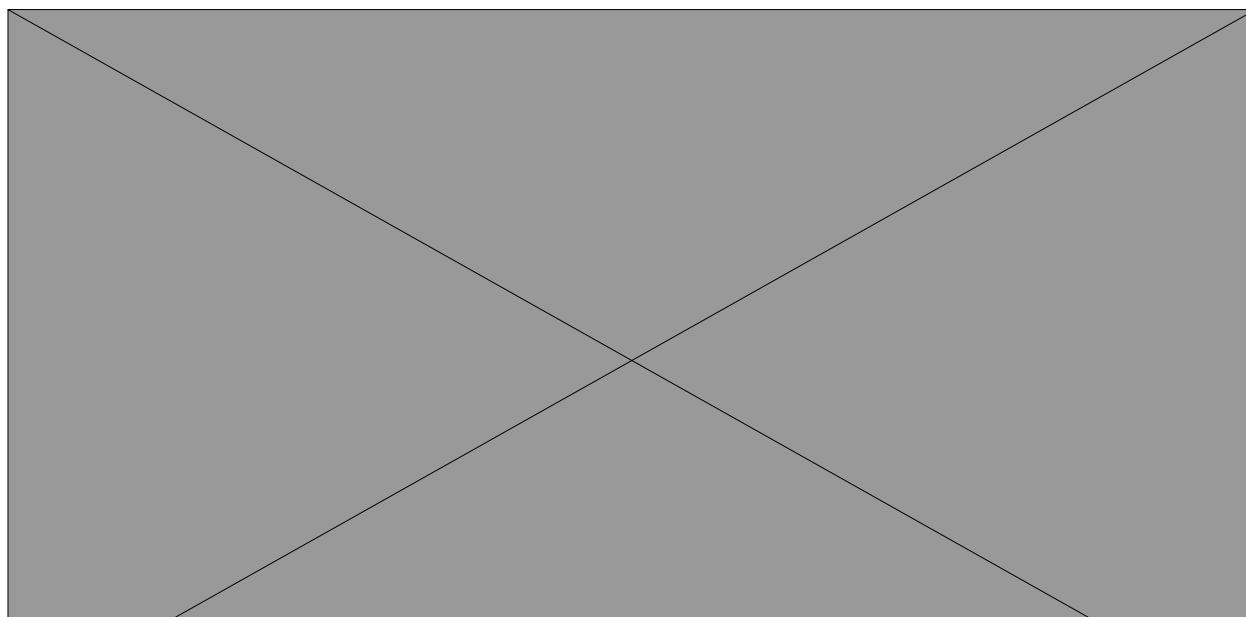

Fig. 2.1. Fragmente de frescă din pictura exterioară descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii.

Un necunoscut ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareș

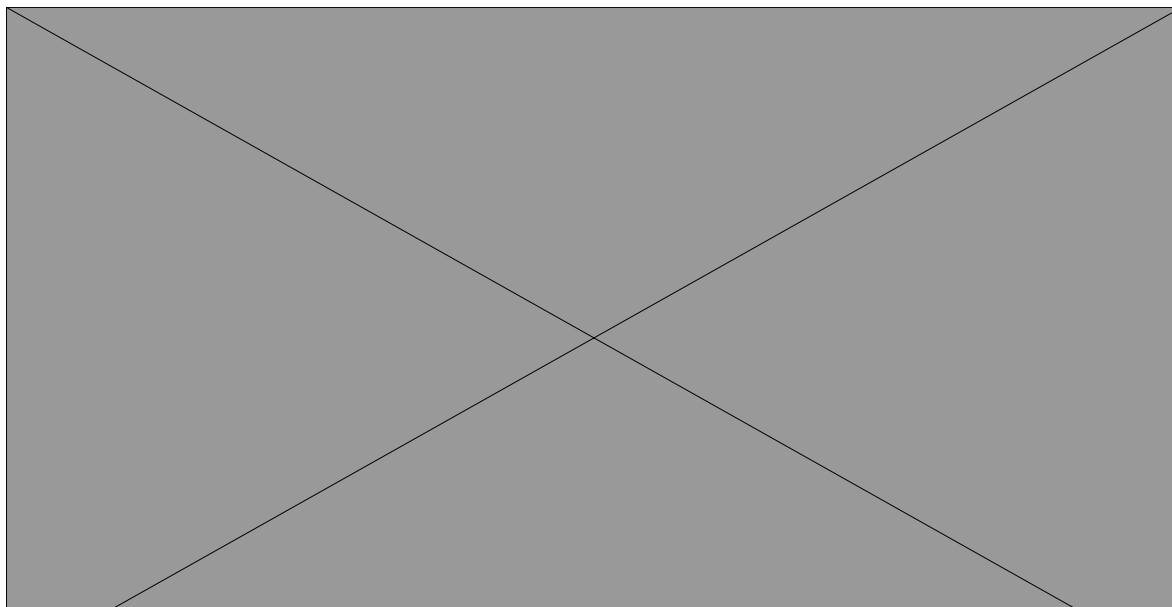

Fig. 2.2. Fragmente de frescă din pictura exterioară descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii.

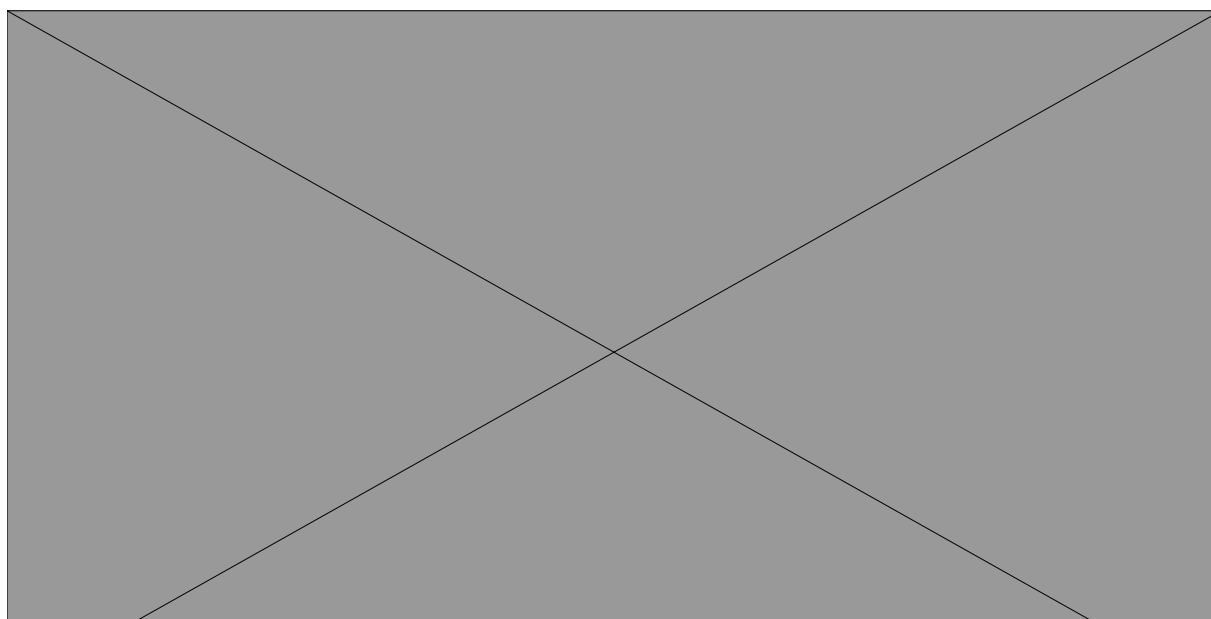

Fig. 2.3. Fragmente de frescă din pictura exterioară descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii.

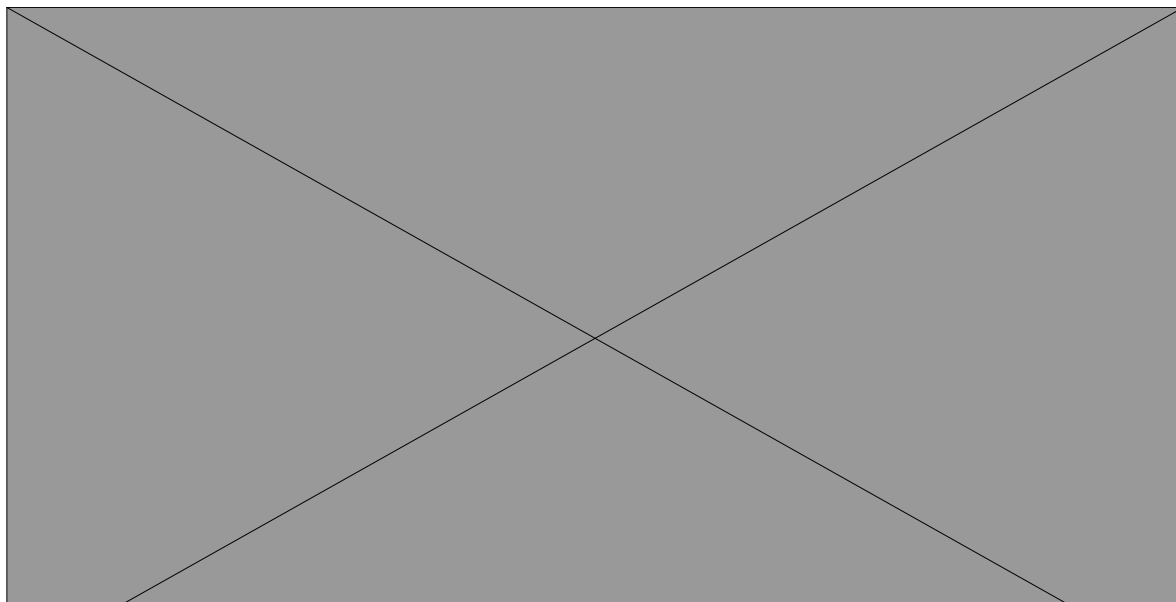
Gheorghe Diaconu

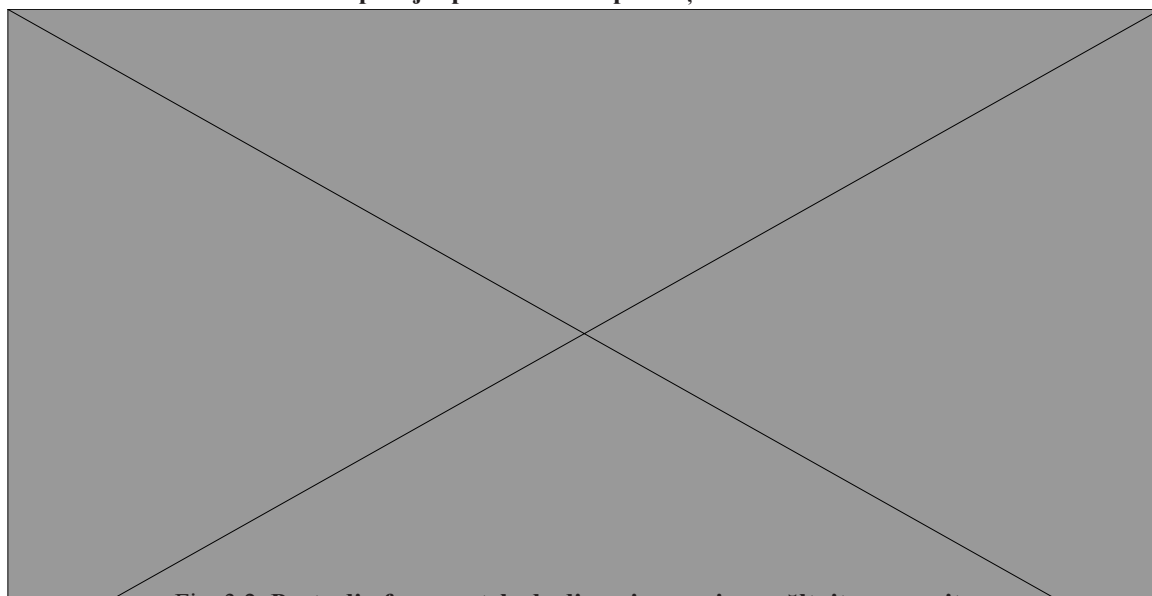
Fig. 2.4. Fragmente de frescă din pictura exterioară descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii.

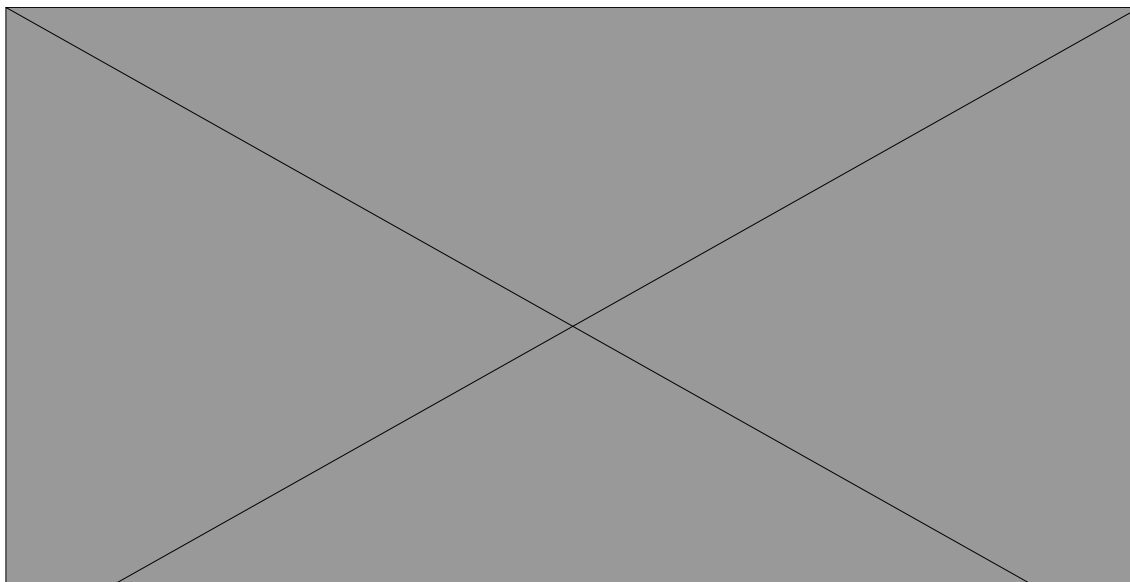
Fig. 2.5. Fragmente de frescă din pictura exterioară descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii.

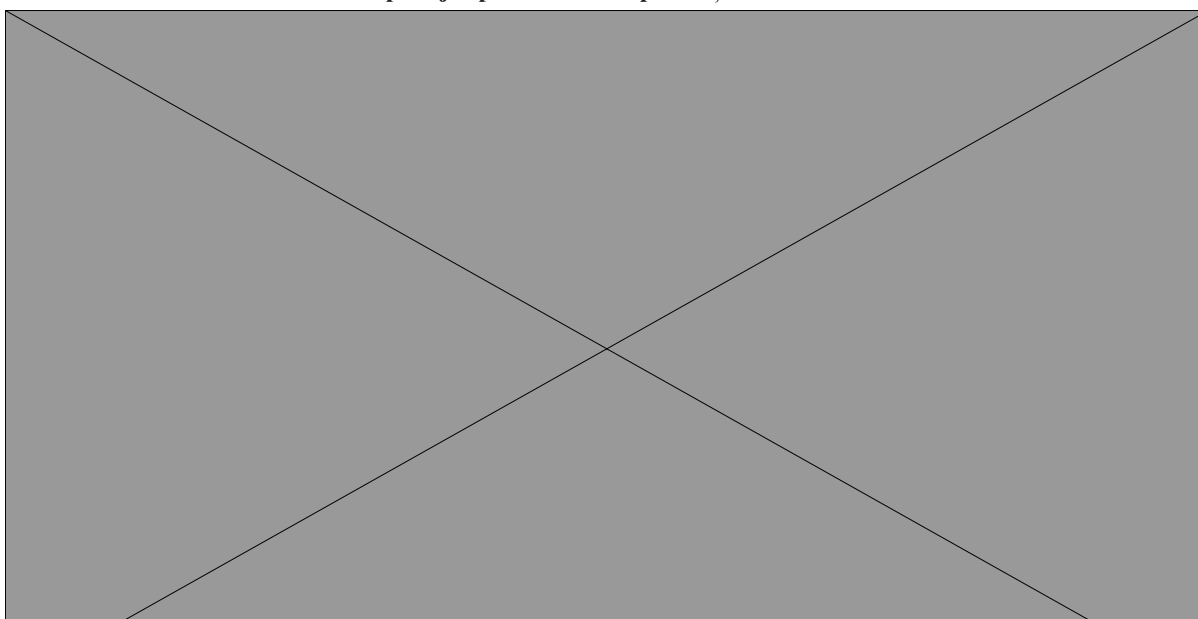
Fig. 3.1. Parte din fragmentele de discuri ceramice smălțuite provenite din ornamentația fațadelor bisericii *Sf. Nicolae* Popăuți (1496) descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii

Fig. 3.2. Parte din fragmentele de discuri ceramice smălțuite provenite din ornamentația fațadelor bisericii *Sf. Nicolae* Popăuți (1496) descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii

Fig. 3.1. Parte din fragmentele de discuri ceramice smălțuite provenite din ornamentația fațadelor bisericii *Sf. Nicolae* Popăuți (1496) descoperite sub pavajul perimetral de protecție al bisericii

Fig. 4. Fragment de frescă de pe soclul bisericii, de sub fereastra din axul estic, nedesprinsă de zid, descoperit pe suprafața de sub pavajul bisericii.

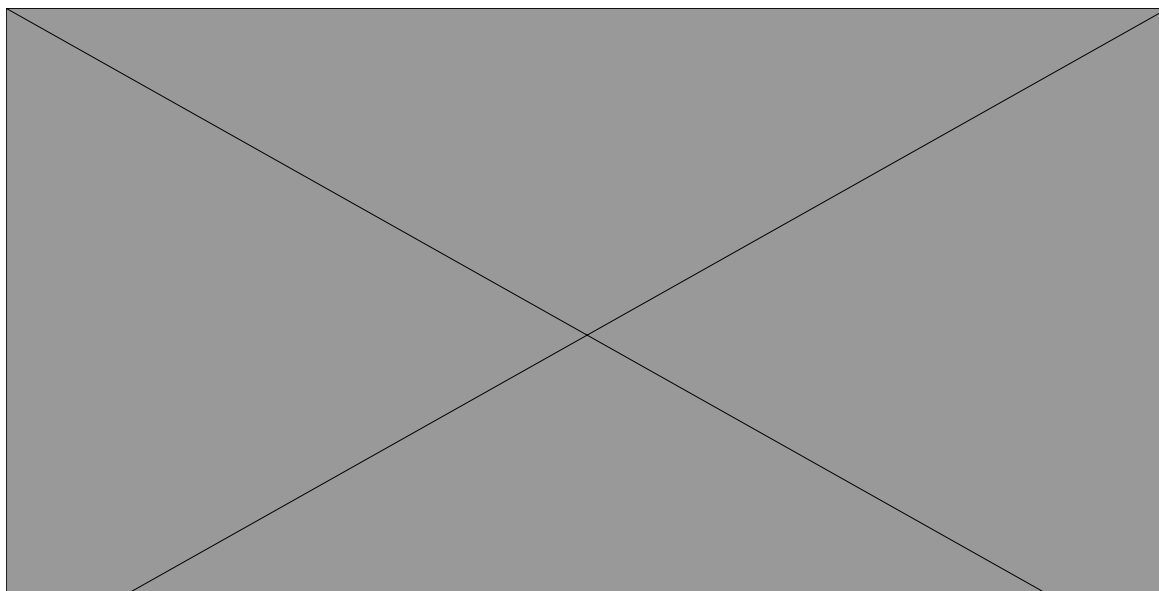
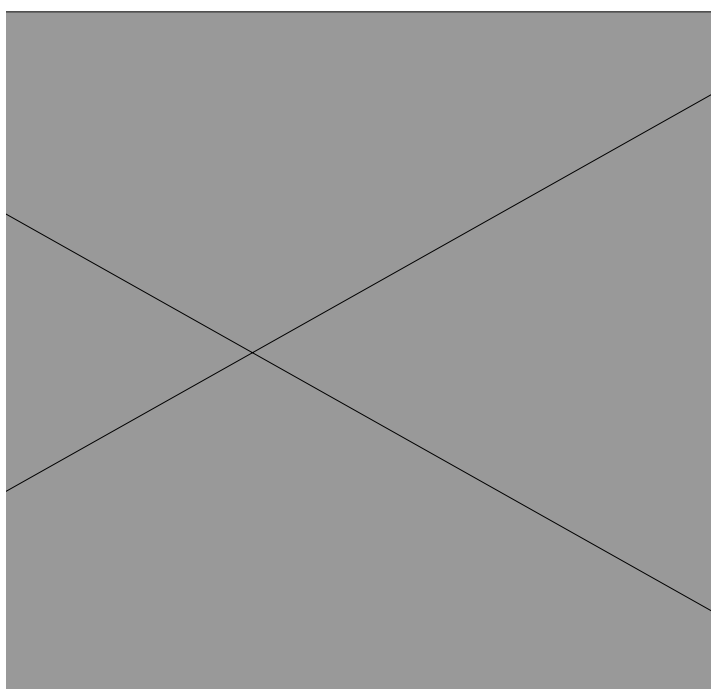

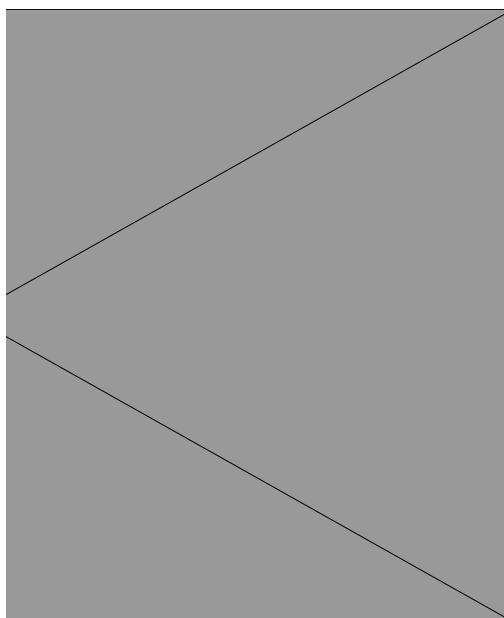
Fig. 5. Fragmente de frescă poleită din pictura interioară -*tabloul votiv* - descoperite într-o pivniță de la 20 m nord de biserică.

Fig. 6.1-2.
Portalul nordic original al bisericii *Sf. Nicolae* Popăuți (1496) înainte și după restaurare.

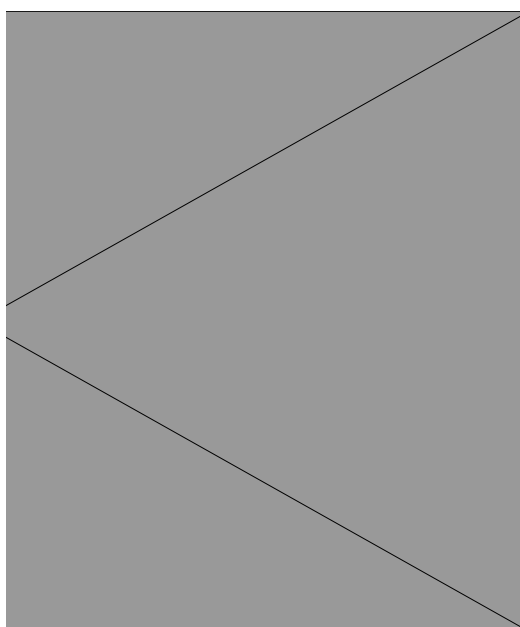
**Piciorul
de zidărie al firidei din axul
bisericii înlăturat pentru pictarea
imaginii *Deisis*.**

Fig. 7.
**Biserica *Sf. Nicolae* Popăuți în-
ainte de restaurarea din perioada
1897-1908.**

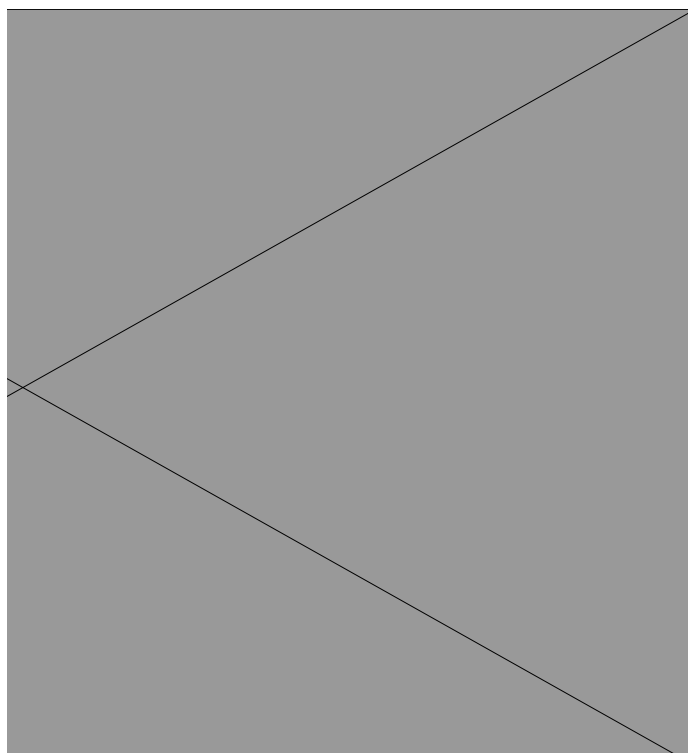
**Piciorul
de zidărie al firidei din axul
bisericii înlăturat pentru pictarea
imaginii *Deisis*.**

Fig. 8.
**Biserica *Sf. Gheorghe* Hârlău
înainte de restaurare.**

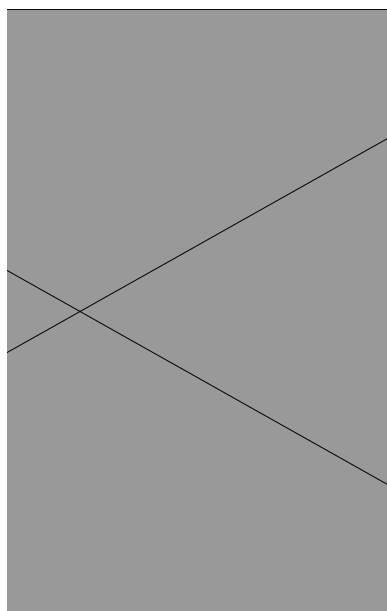

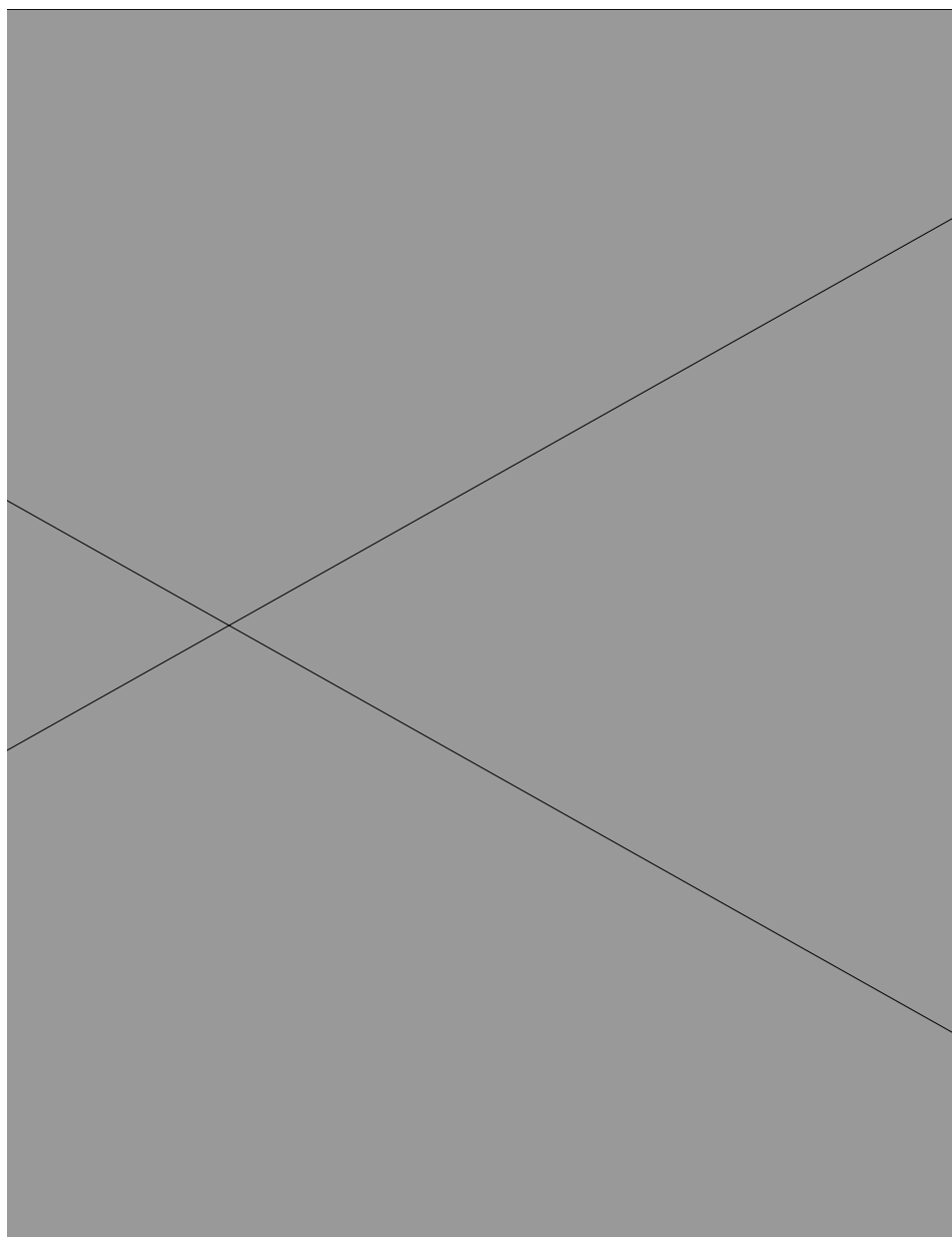
**Piciorul
de zidărie al ocnitelor
din axul bisericii
înlăturat pentru
pictarea imaginii
Deisis.**

**Fig. 9.
Biserica Mănăstirii
Dobrovăț înainte
de restaurare.**

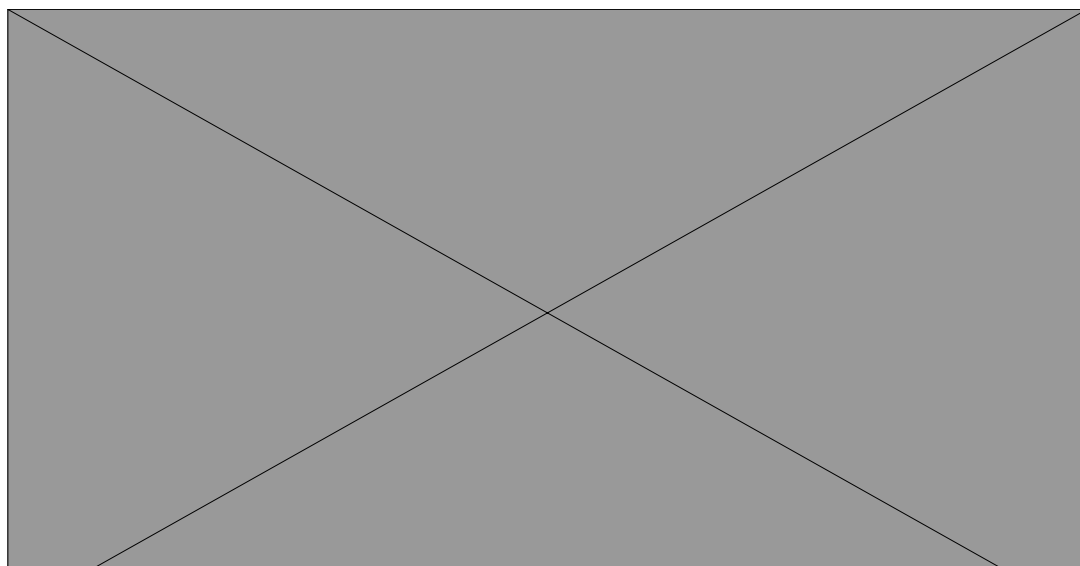
**Fig. 10.
Mănăstirea Popăuți - turnul
clopotniță (1496) recent restaurat,
având fațadele ornate cu 2 rânduri
de brâie ceramice smălțuite.**

Fig. 11. Mănăstirea Bistrița - turnul clopotniță (1498).

Un necunoscut ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareș

Fig. 12 Mănăstirea Bistrița - *tabloul votiv* (1529) de pe fațada sudică a turnului clopotniță.